

Kašička, František

Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách

Archaeologia historica. 1985, vol. 10, iss. [1], pp. 57-65

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139529>

Access Date: 29. 09. 2024

Version: 20240929

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách

FRANTIŠEK KAŠIČKA

Jedním z charakteristických rysů malých feudálních sídel byla zejména jejich bezprostřední vazba na půdu, která k nim patřila a na poddané, kteří tuto půdu obdělávali. Hospodářské zázemí těchto sídel bylo tedy v převážné míře podmínkou jejich existence. Tato hospodářství lze studovat z několika pohledů – ve svém příspěvku se omezujeme na hospodářská příslušenství drobných opevněných feudálních sídel ve středních Čechách, která jsou označována jako tvrze, na stručný vývoj tohoto stavebního druhu, vzájemný situační vztah sídel a dvorců a jejich účelové vymezení tak, jak je rámcově dovolují poznat výsledky studia písemných či mapových pramenů, případně výsledky průzkumů terénních.¹

Téměř 400 let, kdy se na českém venkově stavěly tvrze, zahrnuje období románského slohu, všechny fáze gotiky a celé slohové období renesance. Za tuto dobu se měnil způsob života i hospodaření a změny se zákonitě projevovaly ve výstavbě feudálních sídel a jejich příslušenství. Vlastní feudální sídlo představoval v celém tomto období nejčastěji vyšší objekt s obytnými prostory v patrech, zatímco přízemí a sklepy se vyhrazovaly pro zásoby a zařízení, vázaná na vnitřní provoz sídla. Nezřídka se tu však skladovala a chránila i úroda, především obilí. Hospodářská zázemí tvrzí měla pak nejčastěji podobu více či méně rozlehlých a různě výstavných dvorců.

Z téměř tisíce tvrzí, které existovaly v hranicích dnešního Středočeského kraje a Velké Prahy je dnes podrobněji známo jen menší procento. Přesto lze obecně sledovat v celém období vliv nerovnoměrného sociálního postavení vlastníků, který se odráží jak ve výstavbě sídelních objektů, tak i jejich hospodářského zázemí. Je známo, že tvrze s dvorci si od počátku stavěli zejména příslušníci drobné venkovské šlechty.² Drobná opevněná sídla na vesnici si však stavěly a vlastnily i feudální vrstvy vyšší, a to světské i církevní. Sem patří např. rezidenční biskupské a arcibiskupské tvrze v Letovicích a Příbrami, biskupské tvrze v Žerčicích na Mladoboleslavsku, ve Svinařově a Šlapanicích na Kladensku, v Liblicích u Kolína, nebo tvrze klášterů – vilémovského ve Vlačicích na Kutnohorsku, křižovnického v Řepíně na Mělnicku a v Týnci na Mladoboleslavsku, zderazského v Tlustovousch a v Dírné, zbraslavského v Liběhradu a ve Štěchovicích a řada dalších. Na těchto tvrzích ovšem vyšší feudální vrstvy obvykle hospodařily prostřednictvím svého purkrabího, správce nebo nájemce.

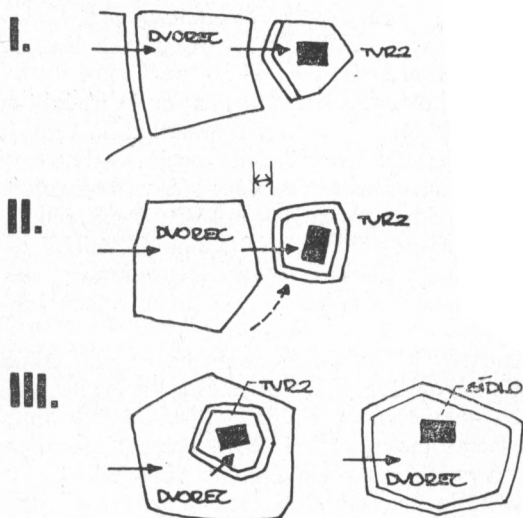
Dalšími stavebníky či držiteli tvrzí s příslušnými dvorci byli ve středních Čechách již od konce 13. století i bohatí měšťané, úředníci a podnikatelé, zejména důlní. Nejvíce těchto městských zbohatlíků, kteří budovali a zakupovali ve středočeských vesnicích hospodářství, vycházelo ze starého pražského patriciátu, za nimi následují bohatí důlní podnikatelé z Kutné Hory (tvrze a dvorce v Malešově, Neškaredicích, Perštejnici, Suchdole, na Hradenině aj.) a dále např. i měšťané z Kolína a Velvar.

Velikost hospodářského zázemí je zvláště u tvrzí vyšších feudálů, vázána na

požadovanou funkci. Tak některé rezidenční tvrze budované k občasnému pobytu svých vlastníků (např. arcibiskupská tvrz v Příbrami) měly předimenzovanou reprezentačně obytnou složku, zatímco jiné, které jsou dodavateli např. svých mateřských klášterů, naopak spíše svou složku hospodářskou.

Připomenutá velká feudální roztržičnost a majetkové rozdíly mezi vlastníky půdy ve středověku vedly nejen k odlišné míře výstavnosti a k rozdílnému použití stavebního materiálu středočeských tvrzí a dvorců. Způsobily rovněž, že na vesnicích žili i další drobní feudálové, kteří na stavbu tvrzí neměli prostředky a hospodařili na své půdě jako sedláci a od ostatních se lišili pouze osobní svobodou. Těchto tzv. vladyckých statků bývalo někdy na středočeských vesnicích i několik vedle sebe. Tak např. v Hořešovicích na Slánsku bylo ve 14. století současně šest takových statků a v Krpchech na Mladoboleslavsku dokonce sedm. Naproti tomu je ve středních Čechách známa řada případů, kdy v téže osadě stály tvrze dvě nebo dokonce tři (v Neumětělicích, Čečelicích, Beznu, ve Veleni a jinde).

Příslušné hospodářské dvorce byly ve středních Čechách budovány nejčastěji v bezprostřední blízkosti opevněných sídel. Podle vzájemné situace tvrze a dvorce možno tu rozoznat dva nejobvyklejší případy (obr. 1):

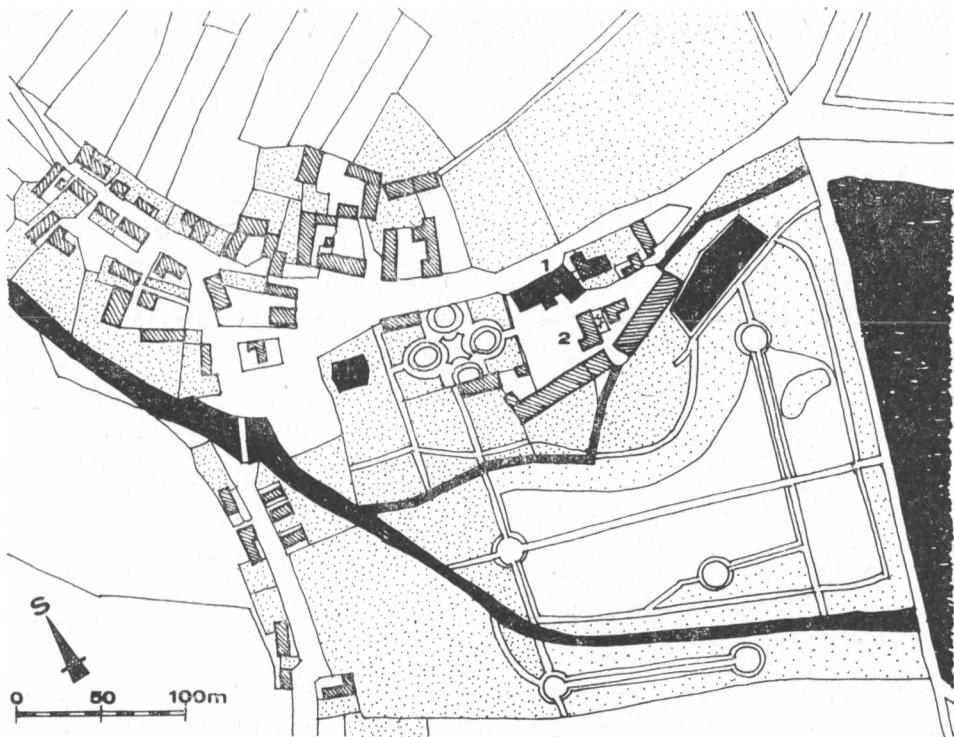

Obr. 1. Základní případy vzájemné situace tvrze a dvorce ve středních Čechách. (I – poloha za sebou, II – poloha vedle sebe, III – poloha tvrze uvnitř dvorce)

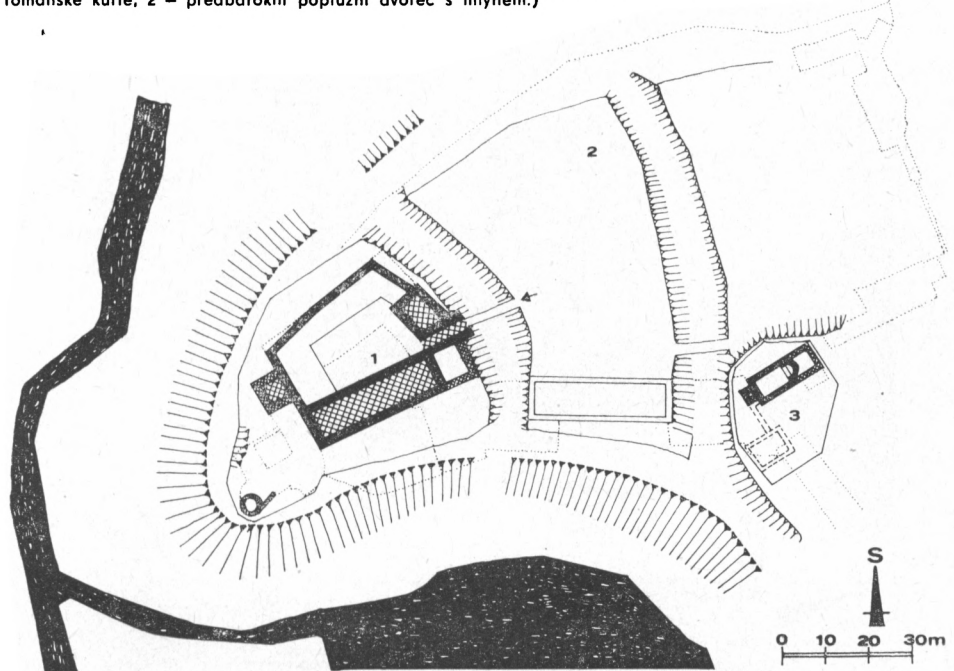
1. polohu *za sebou* – kdy sídlo bylo situováno na konci zahroceného ostrohu a dvořec tu byl v podobné situaci jako předhradí šlechtických hradů. V této poloze býval někdy upraven jako hájitelný (např. Lobkovice, Zbraslavice, Průhonice, Královice aj.),
2. polohu, kdy tvrz a dvůr ležely izolovaně *vedle sebe* (Vrchotovy Janovice, Klučov, Popovice, Hradenín aj.).

I v tomto případě byly brány tvrzí orientovány obvykle směrem ke dvorci, který byl průchozí.

Méně častý 3. případ představuje situaci sídla uprostřed dvorce, s nímž bylo společně opevněno, nebo mělo v jeho rámci opevnění samostatné. (Tak tomu bylo např. v Hodkovičkách v dnešní Praze 4, dále patrně ve Vrchoticích na Benešovsku, v Hrušově u Mladé Boleslavi, snad i v Lošanech na Kolínsku a jinde.) Nejméně obvyklá je ve středočeské oblasti poloha tvrze ve větší izolaci od svého hospodářského zázemí – sídlo se tu často blíží charakteru malého středověkého hrádka.

Obr. 2. Dolní Počernice na katastrálním plánu z r. 1841. (1 – gotická tvrz (dnes zámek) v poloze románské kurie, 2 – předbarokní poplužní dvorec s mlýnem.)

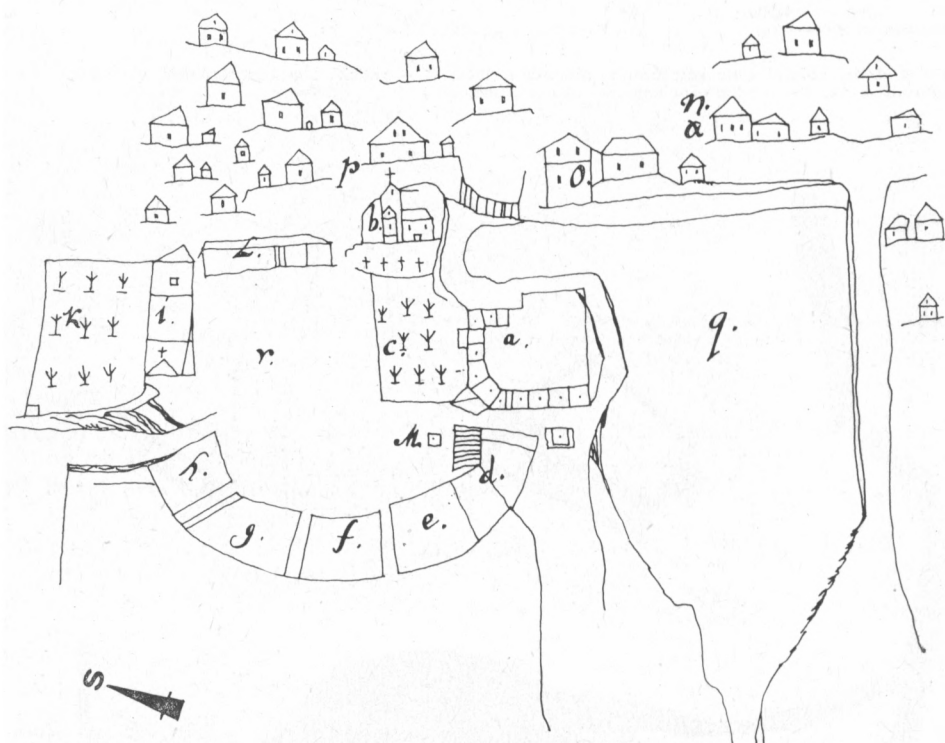

Obr. 3. Práhonice – schematická rekonstrukce situace středověké tvrze – hrádka v Práhonících. (1 – gotický hrádek, 2 – hospodářské předhradí, 3 – místo románské kurie u tribunového kostelíka.)

Počátky nejstarších drobných hrazených sídel privilegovaných osob ve středních Čechách spatřujeme v soukromých dvorcích na hradištích u Štítar a zřejmě i na Levém Hradci, na Staré Boleslavi a konečně i na Pražském hradě (dvůr kněze Pavla a biskupský dvůr). Součástí dvorců býval často vlastní kostelík. Tento typ dvorce, v jehož hrazení býval tribunový kostel, opakovala jak následující období románského slohu v řadě místech našeho venkova. Do komplexu patřily vedle sídla a vlastnického kostelíka další objekty hospodářského charakteru, jak doložil např. archeologický výzkum zaniklého dvorce na Chvojně u Benešova (Hejna, 1978).

Jedním z důsledků velkých společensko-hospodářských přeměn ve 13. století byl postupný zánik dvorcových sídel s kostelíky. Tento útvar se z vesnic vytrácí a nová opevněná sídla se nadále až do 16. století staví zásadně oddělená od kostelů, a také obvykle od svého širšího hospodářského zázemí. Jen výjimečně přerostla románská kurie u tribunového kostelíka v téže poloze ve tvrz vrcholného středověku s přilehlým poplužním dvorcem. Takový ojedinělý příklad představují Dolní Počernice v dnešní Praze 9 (obr. 2), kde na místě románského sídla vznikla ve 14. století věžová gotická tvrz, nadále zřejmě s kostelem společně ohrazená a pod ní v chráněné poloze dvorec, doplněný později uprostřed objektem vodního mlýna (Kašička–Nechvátal, 1975).

Nejobvyklejší příklad výstavby nového vrcholně středověkého menšího feudálního sídla v nové – lépe chráněné poloze reprezentují Průhonice (obr. 3). V Průhoních bylo nejspíše ve 14. století přeneseno starší sídlo od románského kostelíka

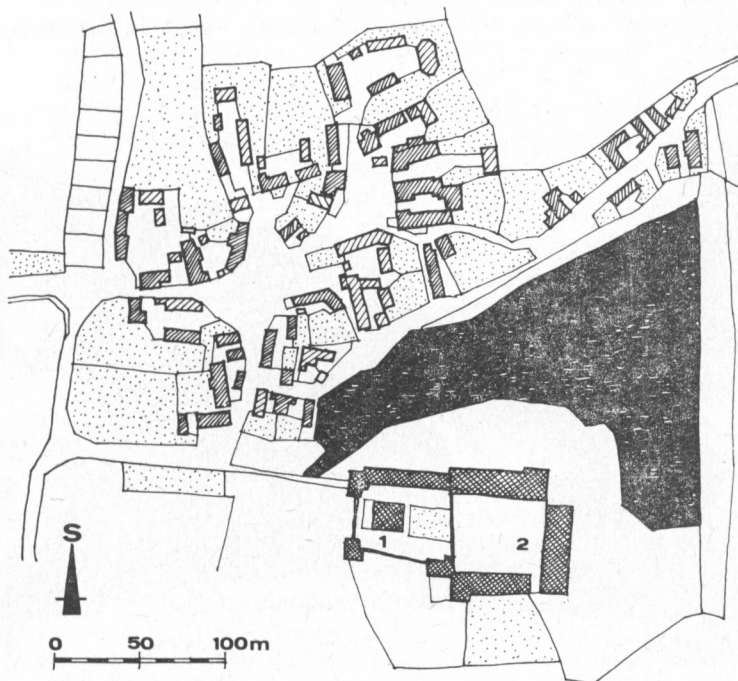

Obr. 4. Nákres Popovic na Benešovsku z počátku 18. stol. (SUA, řád Křižovníků) zachycuje stav před přestavbou dvorce u tvrze na barokní velkostatek, kdy starší situace dosud připomíná hájitelné hrazení hospodářského předpolí. (a – tvrz, r – nádvoří dvorce.)

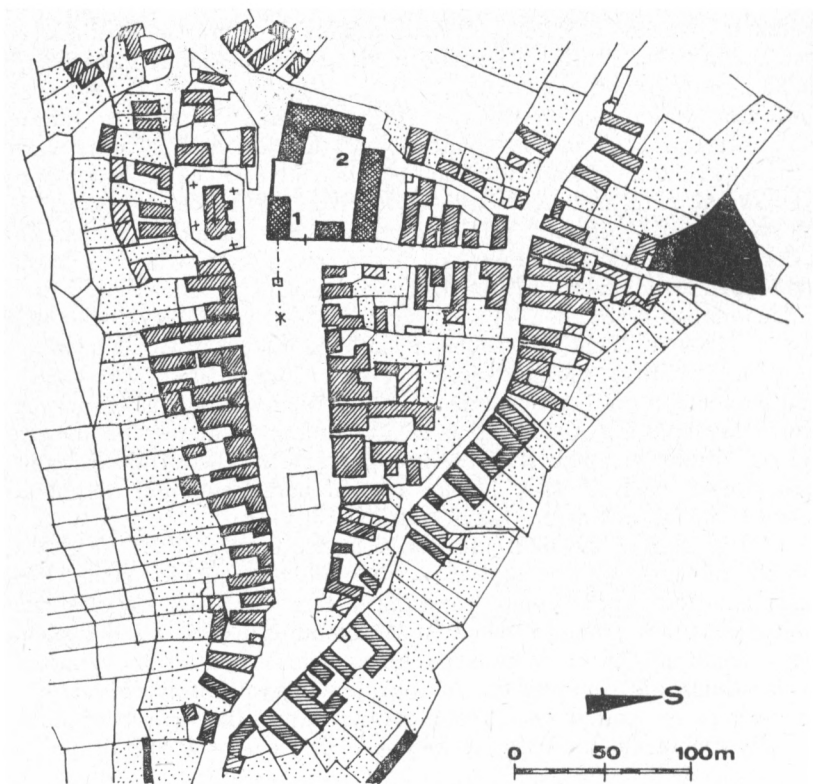
na blízkou skalnatou ostrožnu a ještě průběhem středověku vyrostlo do podoby hrádku s hospodářským předhradím, u kterého můžeme předpokládat samostatné čelní opevnění (Kašička–Novosadová, 1978).

Období pozdního středověku přináší do výstavby některých sídel a statků bohaté architektonické formy, vázané na dvorské vzory a jejich tradiční hospodářská zázemí se začínají orientovat na přidružená výrobní odvětví (sladovnictví, pivovarnictví, rybníkaření, chov ovci, vinařství, ovocnářství, případně i včelařství a chov domácího zvířectva). Výjimečný případ mezi tvrzemi pozdního středověku ve středních Čechách představuje bezesporu Tuchoraz, přestavovaná r. 1474 mistrem Květoněm pro královského písaře Mikuláše Svitáčka z Landštejna. Mistr Květoň se pravděpodobně tehdy podílel i na výstavbě přilehlého hrazeného poplužního dvorce, z něhož se dochovala zejména mohutná asi 45 m dlouhá jednopatrová pozdně gotická budova, zděná z pískovcových kvádrů (Šamánková, 1948). Nadále se budují dvorce tvořící samostatně hájitelná předpolí pozdně gotických tvrzí, jako tomu bylo např. i v Košátkách u Mladé Boleslavi, kde se do dvorce před tvrzí pánů z Veitmile vstupuje dosud věžovou branou s klíčovými střílnami a vpadlinou pro padací most. U řady dalších dvorců nám podobnou obrannou funkci připomene rozbor starších map a plánů (obr. 4).

Závěrečné 100leté období vývoje a funkční existence českých tvrzí – od počátků 16. století do bělohorské bitvy, kryje se s obdobím renesančního slohu. Renesance pronikala na střeodočeský venkov pozvolna a nerovnoměrně, aby nakonec vyústila v mohutný stavební proud, v němž jsou hromadně přestavována drobná venkovská sídla v duchu nových představ a nároků na život renesančního velmože. Drobnému feudálu umožňuje splňovat tyto nároky jen výnosná hospodářská produkce. Přestavované tvrze, pokud nejsou pohlcovány honosnými panskými nebo císařskými stavbami renesančních zámků se nadále opět úžeji provozně propojují

Obr. 5. Křepenice – situace renesanční tvrze a dvorce Jakuba Krčina z Jelčan na katastrálním plánu z r. 1839. (1 – tvrz, 2 – dvůr.)

Obr. 6. Domašín – renesanční tvrz s dvorcem v ose náměstí městečka na katastrálním plánu z r. 1841. (1 – tvrz, 2 – dvůr.)

Obr. 7. Příklad renesančního špýcharu z r. 1607, který byl součástí hospodářství s tvrzí v Solopyskách na okr. Příbram.

se svými poplužními dvorci. Novostavby drobných renesančních feudálních sídel, vznikající ve středních Čechách zejména v době nové aktivity drobné šlechty za vlády Rudolfa II., se sice nadále nazývají tvrzemi, ztrácejí však postupně parametry opevněných a hájitelných objektů. Opětne se půdorysně začleňují do svých dvorců – k jejich nároží, k boku, nebo do jejich vnitřních prostorů (Vrchotice, Zduchovice, Bakov, Byseň, Bezno aj.). Některé nové renesanční tvrze se svými dvorci představují soubory, budované s vyššími architektonickými a urbanistickými ambicemi. Tak např. vodní tvrz rožmberského regenta Jakuba Krčina v Křepeňicích (obr. 5) z let 1580–1584 představuje pravidelný komplex více méně formálně opevněného reprezentačního sídla, kterým se projíždělo do navazujícího čtyřhranného hospodářského dvorce (Muk–Novosadová, 1973).³ Renesanční tvrz v Domašíně byla záměrně komponována jako osová dominanta pravidelného prospektu stoupajícího náměstí (obr. 6). Stavěl ji po r. 1583 rytíř Smil ze Skuhrova současně s celým dvorcem, z něhož je dosud zachována zejména mohutná zadní stodola se zbytky sgrafitové rustiky (Kašička–Mácha, 1978). Vedle sgrafit jsou z nových hospodářských objektů obohacovány členitými štíty a renesančními architektonickými články zejména brány statků a sýpky (obr. 7).

I v 16. století se však setkáváme s novými objekty, kterým se říkalo tvrze, přestože se jednalo o prostá polodřevěná nebo celodřevěná obydlí a jim zřejmě odpovídala i stavební úroveň hospodářských objektů (v Čáchořicích u Sedlčan, v Malobratřicích, Smilovicích a jinde).

Pro bližší poznání hospodářského zázemí středočeských tvrzí je pramenem zatím jen málo archeologických či povrchových výzkumů zaniklých dvorců⁴ a dále doklady písemné a ikonografické a některé dochované články těchto souborů. Podle těchto pramenů⁵ obsahovaly vlastní sídelní objekty, jak bylo uvedeno výše většinou jen zázemí nezbytné pro vnitřní provoz rodiny feudála (kuchyně, kvelby, někdy pekárny, prostory pro lovecké potřeby, maštale pro jezdecké koně, lázně). Patrně dosti výjimečný příklad většího celku představovaly Hodkovičky v dnešní Praze 4, kde nájemní smlouva z r. 1417 uvádí hradbami opevněný dvůr s věží uprostřed, který dále obsahoval kamenný dům šafáře a kamenné stáje a stodoly.

Jinak byly v poplužních dvorcích především obvyklé hospodářské objekty pro uskladnění úrody (stodoly, sýpky, seníky) a pro dobytek (stáje a chlévy), později dále pivovary se sladovnamy a spilkami. Speciální zařízení vyžadovaly některé manské povinnosti vlastníků např. odchov koní při tvrzích ve Šlovicích, chov loveckých psů u řady dalších tvrzí pro hrad Křívoklát apod. V Průhonících byla r. 1616 vedle pivovaru, štěpnice a zahrady při dvoře panská kovárna, v Popovicích v téže době navíc byt skládka, volejna a pila. Součástí hospodářství ve Voticích byla v 16. století chmelnice, vápenice a cihelna, ve Zbraslavicích vinopalna. Příklad ze dvorce u tvrze v Dobrém Poli na okrese Kolín uvádí r. 1451 chov 12 koní, 20 krav, voly, ovce, svině, husy, slepice a kuřata, v Domašíně chovali navíc krocany a kačeny, v Dolních Počernicích v letech 1540–1541 mimo jiné dokonce páva se šesti pávicemi.

Třicetiletá válka proces dalšího vývoje českých tvrzí rázně uzavřela. Během ní vlastně všechny naše tvrze jako malá opevněná sídla funkčně zanikají. Další stavební vývoj dvorců a feudálních sídel na vesnici se odděluje a vyvíjí se více méně samostatně.

Poznámky

1. Studie vychází převážně z výsledků práce na publikaci *Tvrze středních Čech*, F. Kašička, 1984.
2. Odtud jsou často tvrze nesprávně definovány jako opevněná sídla malých feudálů.

3. Z celkové situace se zdá, že sídelní komplex byl k pravidelnému hospodářskému dvorci připojen dodatečně.
4. Např. výzkum zaniklé osady Ostrova u Jedoměřic Z. Smetánky.
5. Následující údaje převážně čerpají z archivních průzkumů pro pasporty SÚRPMO, z A. Sedláčka (Hrady, zámky a tvrze Království Českého) a z další literatury.

Literatura

- Hejna A., Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách, AH 2/1978, s. 69–79.
 Kašička, F.–Nechvátal, B.: Stavební vývoj zámku a farního kostela v Dolních Počernicích, Památková péče 3/1975, s. 173–185.
 Kašička, F.–Novosadová, O.: Průhonický zámek před romantickou přestavbou, Památky a příroda 6/1978, s. 321–330.
 Šamánková E.: Tvrz Tuchoraz, Praha 1948.
 Muk, J.–Novosadová, O.: Křepenice – pasport SHP SÚRPMO, Praha 1973.
 Kašička, F.–Mácha, O.: Domašín – pasport SHP SÚRPMO, Praha 1978.
 Sedláček A.: Hrady, zámky a tvrze Království Českého, Praha 1880–1927.
 Menclová, D.: České hrady I–II, Praha 1972–73.
 Kašička F.: Tvrze středních Čech, Praha 1984.

Zusammenfassung

Das wirtschaftliche Hinterland der kleinen Feudalsitze in Mittelböhmen

Der Beitrag beschränkt sich auf das Wirtschaftszubehör kleiner befestigter Adelsitze in Mittelböhmen, die man als Festen bezeichnet, und auf die kurzgefaßte Entwicklung des genannten Baugenres, die gegenseitige Situationsbeziehung der Sitze und Wirtschaftshöfe und deren funktionelle Abgrenzung. Die fast 400 Jahre, in denen man auf dem flachen Land Böhmens Festen errichtete, umfassen die Epochen des romanischen Stils, der Gotik und Renaissance. In dieser Zeitspanne änderte sich die Art des Lebens und Wirtschaftens, und diese Änderungen äußerten sich gesetzmäßig im Aufbau der Feudalsitze und ihres Zubehörs. Die starke feudale Zersplitterung und die Vermögensunterschiede zwischen den Grundeigentümern im Mittelalter äußerten sich u. a. im unterschiedlichen Grad der Monumentalität der Festen und Wirtschaftshöfe und in der Verwendung des Baumaterials. Bauherren und Eigentümer der besprochenen Komplexe in Mittelböhmen waren vor allem Angehörige des kleinen Landadels, aber auch höhere Feudalkreise – weltliche und kirchliche (Festen und Wirtschaftshöfe der Bischöfe und Klöster) und schließlich auch das reiche Stadtpatriziat aus Prag, Kutná Hora, Kolín usw. Die zu den Festen gehörenden Wirtschaftshöfe wurden in Mittelböhmen meist vor der Feste errichtet, sofern diese am Ende einer Landzunge lag, oder isoliert neben ihr. Weniger häufig lag die Feste inmitten des Hofes, mit dem sie gemeinsam befestigt war oder in dessen Rahmen eine selbständige Befestigung besaß. Am seltensten war die Lage der Feste in größerer räumlicher Isoliertheit von ihrem Wirtschaftshof.

Die Anfänge der ältesten kleinen befestigten Sitze erblickt der Autor in Mittelböhmen in privaten Meierhöfen auf Burgwällen bei Stítary, Levý Hradec, Stará Boleslav oder auf der Prager Burg. Bestandteile dieser Höfe, deren Disposition die folgende Epoche des romanischen Stils übernommen hat, waren neben dem Sitz und der Eigentümerkirche verschiedene Wirtschaftsobjekte.

Die großen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Umwälzungen des 13. Jahrhunderts veränderten diese Gebilde aus den Dörfern und neue kleine befestigte Sitze werden weiterhin grundsätzlich getrennt von den Kirchen und meist auch von ihrem wirtschaftlichen Hinterland gebaut. Im Spätmittelalter beginnen sich die Wirtschaftshöfe auf Nebenerwerbszweige (Bierbrauerei, Teichwirtschaft, Schafzucht, Winzerei u. a.) einzustellen und manche Sitze und Wirtschaftshöfe erhalten nun prunkvolle Baugestalten (Tuchoraz). Weiterhin werden auch Wirtschaftshöfe gebaut, die das befestigte Vorfeld ihrer Festen bilden (z. B. Košátky). Die Endphase der Entwicklung und funktionellen Existenz der böhmischen Festen deckt sich mit dem Zeitalter der Renaissance, in deren Stil Sitze und Wirtschaftshöfe massenhaft umgebaut werden, um die neuen Vorstellungen und Lebensansprüche der Renaissance-Magnaten zu erfüllen. Die umgebauten Festen werden nun wieder enger mit ihren Meierhöfen verbunden, die Neubauten verlieren allmählich den Charakter befestigter Objekte und werden in den Grundriß der Meierhöfe eingegliedert. Manche dieser neuen Baukomplexe verraten höhere urbanistische Ambitionen, wie beispielsweise Feste und Hof des Rosenberger Regenten Jakub Krčín in Křepenice oder die neue Renaissancefestung mit Wirtschaftshof in der Achse des Dorfplatzes zu Domašín. Die Meierhöfe umfaßten in der Regel Wirtschaftsobjekte zur Lagerung der Ernte und Einstallung des Viehs, spätere Quellen nennen außerdem Bier-

brauereien, Schmieden, Sägen, Kalkbrennereien, Ziegeleien, Weinbrennereien und verschiedene Arten der gezüchteten Haustiere. Der Dreißigjährige Krieg hat dann die Entwicklung der böhmischen Festen brutal unterbrochen. Im Laufe dieses Kriegs haben so gut wie alle Festen Böhmens ihre Funktion als kleine befestigte Sitze eingebüßt und die Weiterentwicklung der Feudelsitze und -wirtschaftshöfe des Landes setzte aus.

Abbildungen :

1. Haupttypen der gegenseitigen Lage von Feste und Wirtschaftshof in Mittelböhmen (I - Lage hintereinander, II - Lage nebeneinander, III - Lage der Feste inmitten des Hofes).
2. Dolní Počernice nach der Katastermappe aus dem Jahr 1984; 1 - gotische Feste (heute Schloß) in der Lage der romanischen Kurie, 2 - vorbarocker Meierhof mit Mühle.
3. Průhonice - schematische Rekonstruktion der Lage der mittelalterlichen Feste in Průhonice (1 - gotische Feste, 2 - wirtschaftliches Vorfeld, 3 - Stelle der romanischen Kurie bei der kleinen Tribünenkirche).
4. Blick auf Popovice in der Gegend von Benešov vom Anfang des 18. Jh. (Zeichnung, SUA, Kreuzritterorden), der den Stand vor dem Umbau des Wirtschaftshofs bei der Feste zu einem barocken Großgrundbesitz festhält, während die ältere Lage noch immer an die zu verteidigende Umfriedung des wirtschaftlichen Vorfelds erinnert (a - Feste, r - Hof der Meierei).
5. Křepenice - Lage der Renaissancefeste und -meierei des Jakub Krčín z Jelčan auf dem Flurbuchplan aus dem J. 1839 (1 - Feste, 2 - Hof).
6. Domašín - Renaissancefeste und -meierhof in der Achse des Stadtplatzes auf dem Katasterplan aus dem J. 1841 (1 - Feste, 2 - Hof).
7. Beispiel eines RenaissanceSpeichers aus dem J. 1607, der einen Bestandteil des Meierhofs und der Feste in Solopysky, Bez. Píbram, vorstellte.

